

РОЗВИТОК ПОНЯТТЯ КАПІТАЛУ: СУТНІСТЬ І СКЛАДОВІ

Розглянуто в історичному аспекті розвиток поняття капітал з урахуванням підходів раннях економічних наукових шкіл та погляди економістів-сучасників.

Наведено структурну будову капіталу виходячи з його функціональних форм

Постановка проблеми. У сучасному світі різноманітних і складних економічних процесів, відносин між громадянами, підприємствами, фінансовими інститутами, державами на внутрішньому і зовнішньому ринках гострою проблемою є ефективне вкладення капіталу з метою його збільшення, або інвестування.

Об'єктивною необхідністю стабільного економічного розвитку країни є збільшення обсягів інвестування. Інвестиції визначають основні макроекономічні пропорції – між споживанням і нагромадженням, між виробництвом товарів і виробництвом послуг, між окремими секторами, видами економічної діяльності тощо.

Інвестиції в економічній літературі, як правило, розглядаються з двох позицій: з позиції національної та міжнародної економіки (соціально-економічне значення інвестування, державне регулювання інвестиційних процесів тощо) та з позиції підприємства (форми інвестування, ефективність інвестицій, управління інвестиційною діяльністю та ін.).

Саме поняття “інвестування” виникло значно пізніше, ніж багато економічних категорій, з якими воно було тісно пов'язане. Якщо розглядати процес інвестування, як вкладення цінностей, то спочатку необхідно розглянути процес накопичення багатства, його форми, передумови здійснення капіталовкладень економічним суб'єктом, процес трансформації багатства в капітал і, нарешті, саме інвестування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанням дослідження розвитку поняття капіталу його сутності та складових в різні історичні періоди в своїх роботах приділяли увагу такі вчені, як Л.І. Абалкін,

І.А. Бланк, Т.Ю. Бугаєва, Є.Н. Висторобська, К.К. Жоль, Н.К. Каратаєв, П.М. Леоненко, К. Маркс, А. Маршал, М.Н. Риндіна, Л.Т. Снітко, П.І. Юхименко, проте залишається проблема.

Метою дослідження є вивчення питань сутності капіталу та його основних форм.

Виклад основного матеріалу дослідження. Категорії, “багатство”, “капітал”, “інвестиції” не є взаємозамінними або взаємодоповнюючими, вони є різними формами прояву одного явища і відображають еволюційний процес створення доданої вартості у процесі виробництва. “Багатство” як категорія в умовах первісного ладу, а також в умовах розвитку економічних відносин означало в основному накопичення благ різних видів для власного споживання. Капітал же розглядався як матеріальна частина виробництва, уречевлена праця, повернута у виробництво для повторення його. Проте капітал має продуктивний характер і виступає накопиченим багатством, вкладеним для продовження виробництва.

Категорія “капітал” для економістів залишається неоднозначною та суперечливою. Розкриттям економічної сутності капіталу займалися представники різних економічних шкіл та напрямів, намагаючись знайти закони походження та розподілу суспільного багатства. Теорія капіталу займає визначальне місце в розвитку економічних вчень.

Наукове пізнання капіталу невіддільне від історичної еволюції суспільства, представники кожної наукової теорії виділяють нові факти дійсності, що відповідно зумовлює зміну поглядів на поняття “капітал”.

Найбільш ранні трактування поняття “капітал” можна знайти в працях Авіценни (980 – 1037 роки життя). Вчений сформулював дев’ять факторів капіталу: земля, повітря, вогнище, нерви, соки життя, частини тіла, душа, сила, розумова діяльність. В даному випадку переплетені економічні, фізичні, психологічні і моральні характеристики.

Поняття “капіталу” увійшло у використання не одразу, а у зв’язку з тим, що інші економічні поняття були уточнені або взагалі втратили своє первісне значення.

З’явившись у Франції, слово “капітал” надбало багато слів-синонімів, які у сучасному розумінні мають зовсім інше значення: “багатство”, “гроші”, “цінність”, “майно”, “надбання” тощо.

На початку минулого століття про капітал говорили, що він складає суму капітальних багатств. Проте, категорія “капітальне багатство” викликало суперечності з приводу того, яке багатство відносити до “капітального”. “Тільки гроші, що переходять з рук в руки, стимулюючи обмін, та такі, які включаються до кругообігу, складають “капітальне багатство” [2, с. 232].

Вивчення історії розвитку людства показує, що найпершими формами багатства були знаряддя полювання та рибальства, особисті прикраси. У північних країнах це були одяг та житло. Згодом об’єктом задоволення і засобом багатства, що накопичується з метою забезпечення майбутніх потреб стали стада тварин. З переходом людей до осілого способу життя та землеробства, оброблена земля стала займати перше місце в списку багатств, а та частина вартості землі, яка виникла у зв’язку з поліпшеннями землі перетворилася на головний елемент капіталу у вузькому розумінні цього слова.

Зазначений етап характеризувався процесом нагромадження капіталу, а не його вкладення і пов’язаний з виникненням поняття “багатства”, а не капіталу [5 с. 299]. Основною причиною цього була специфіка первісного суспільного ладу, яка проявлялась у відсутності чіткого поділу праці та

приватної власності на всі засоби праці: кожна людина працювала на власному наділі, власними знаряддями праці без застосування найманої робочої сили. Крім того, землеробство не вимагало капіталовкладень, а основним фактором такого виробництва була земля. Тому капітал, який є фактором виробництва за індустріального виробництва, залишався скоріше у формі накопиченого людиною багатства, яке вона використовувала у побуті та при обробці землі.

На категорію багатства тогочасні мислителі дивилися через призму релігійних канонів, а отже, саме поняття капіталовкладень, або використання накопиченого багатства для отримання доходів в майбутньому було відсутнє. Про збагачення через отримання нетрудових доходів не могло бути й мови. Саме таку позицію відстоював італієць, найбільш відомий автор західноєвропейської економічної думки Середньовіччя, послідовник раннього канонізму – монах Фома Аквінський (1225 – 1274 рр.). Ранніми кантоністами багатство розглядалося, як сукупність матеріальних благ. Воно має бути створено тільки докладеною до цього працею, всі інші засоби вважалися грішними. Відповідно до цих постулатів безмежне нагромадження золота і срібла, які за своєю природою були “штучним багатством”, не могло відповідати моральним, та й не тільки цим, нормам суспільства [8, с. 31].

Одними з перших зміст поняття капіталу намагалися пояснити меркантилісти (Т. Ман, А. Монкретьєн, Г. Скаруффі), які визначали капітал як пояснення причини багатства. Вони ототожнювали поняття “капітал” з грошима, так як саме вони на той час були “основним майном”, що створювали нові гроші.

Меркантилісти розглядали інвестиції в межах теорії “платіжного балансу”. Вони вважали, що країни отримують прибуток від міжнародного обміну через посередництво імпорту капіталу або у формі іноземних інвестицій всередині країни, прибутку на свої інвестиції за кордоном чи у вигляді іноземних позик.

Наступним етапом в розвитку економічної думки стає фізіократія. Представники цього напряму продуктивним фактором вважали землю. Таким чином, виробниче значення капіталу занижувалося та зводилося лише до допоміжних засобів.

Кене Ф. перший в історії економічної думки досить глибоко обґрунтував положення про капітал. Якщо меркантилісти ототожнювали капітал, як правило, з грошми, то Ф. Кене вважав, що гроші є самі по собі безплідне багатство, яке нічого не виробляє. За його термінологією, сільськогосподарські знаряддя, будови, тварини і все те, що використовується у землеробстві протягом декількох виробничих циклів, є “початкові аванси” (за сучасною термінологією – основний капітал). Витрати на насіння, корми, оплату робітників та інше, які здійснюються протягом одного виробничого циклу, відносив до “щорічних авансів” (за сучасною термінологією – оборотний капітал) [8, с. 58]. Кене Ф. вперше розділив капітал на складові, а також зробив аналіз кругообігу господарського життя, що є надзвичайно важливим для подальшого визначення місця інвестування в господарському процесі.

Значний внесок у розвиток економічної теорії, в цілому, та теорії капіталу, зокрема, зробили класики політичної економії: Адам Сміт, Давид Рікардо, Жан-Батіст Сей, Фредерік Бастіа, Томас Мальтус, Джеймс Мілль, Джон Стюарт Мілль.

Рікардо Д. визначав капітал як ту частину багатства країни, яка використовується у виробництві, та складається з їжі, одягу, інструментів, сирих матеріалів, машин та ін., що є необхідними. Він також проводить розмежування між основним та оборотним капіталом: “Важко визначити з точністю, де починається різниця між основним та оборотним капіталом, тому, що кількість ступенів довговічності капіталу майже нескінченна” [6]. Сміт А. та Д. Рікардо ототожнювали капітал з його речовими носіями.

У теорії капіталу А. Сміта очевидна його більш прогресивна позиція порівняно з фізіократами. Капітал характеризується ним

як одна з двох частин запасів, від якої очікують отримувати прибуток, а друга частина, – пише він, – це та, яка йде безпосередньо на споживання [8, с. 74]. Тобто, ще А. Сміт вбачав у накопиченому капіталі джерело майбутніх капіталовкладень, і зазначав про існування залежності між споживанням за заощадженням.

Послідовником А. Сміта є французький економіст – Фредерік Бастіа. На думку Ф. Бастіа, “капітал створюється у результаті намагань або відмов з метою отримання якої-небудь користі в майбутньому” [8, с. 90]. Тобто відкладення у часі споживання певного блага і є основною ідеєю інвестування. Чим більше розвивалася ринкова економіка, чим більше удосконалювалися суспільні інститути власності та підприємництва, тим більше науковці усвідомлювали можливості та необхідність вкладання тимчасово вільних коштів з метою отримання прибутку та досягнення суспільного прогресу.

Видатним представником класичної політичної економії Англії був Томас Мальтус. Він завоював собі великий авторитет в історії економічної думки розробкою проблеми реалізації сукупного суспільного продукту. “Суть у тому, що відповідно до досягнутого на початку ХІХ ст. “класичною школою” рівня економічної теорії основною проблемою в економіці вважалося нагромадження, що забезпечувало інвестування подальшого розвитку виробництва. Можливі труднощі у споживанні, тобто реалізації виробленої товарної маси, до уваги не бралися і оцінювалися як випадкове явище” [8, с. 95]. Томас Мальтус був переконаний в тому, що “одна лише купівельна спроможність працюючих класів не забезпечить стимули для повного використання капіталу” і “що капіталісти “прирекли себе на заощадливість, щоб, позбавивши себе звичних зручностей і розваг, зберігати частину свого прибутку і нагромаджувати предмети розкоші” [8, с. 96]. На думку вченого, не існує меж для розширення виробництва, а отже і процес інвестування капіталу є постійним та обумовленим потребами суспільства.

Один з науковців неокласичного напрямку А. Маршал, в своїй праці “Принципи економічної науки” розкриває суть поняття багатства, переходить до характеристики поняття “капітал” і вводить категорію інвестування поряд з розглядом альтернативного використання ресурсів. На прикладі окремої людини, домогосподарства та приватного підприємства він показав систему, початок якої полягає в альтернативному використанні ресурсів, виборі найкращого варіанту, в результаті чого суб’єкт може споживати блага одразу, або відкласти процес споживання на майбутнє в надії отримати потім більше задоволення. Це психологічні основи вибору між споживанням та заощадженням, а потім між заощадженням та інвестуванням.

Проте, з огляду на вище сказане, можна зробити висновок, що А. Маршалл розкрив не економічні передумови виникнення інвестування в економіці, а скоріше роз’яснив природу мотивів, які обумовлюють вкладення ресурсів в розрахунку на далеке майбутнє. Він зробив значний внесок у розвиток “теорії

капіталу”, а також заклав основи сучасного розуміння інвестування.

Маркс К. вперше за історію розвитку політекономії розкрив поняття капіталу як суспільні відносини, самозростаючу цінність, засіб експлуатації найманої праці. Сутність капіталу, що знаходиться в різних формах К. Маркс визначає з використанням поняття вартості: “В обігу $G-T-G'$ і товар і гроші функціонують лише як різні способи існування самої вартості: гроші як загальний, товар як особливий і, так сказати, замаскований спосіб її існування. Якщо фіксувати окремі форми прояву, які зростаюча цінність поперемінно приймає у своєму життєвому кругообороті, то отримуємо наступні визначення: капітал – це гроші, капітал – це товар” [4, с. 164 – 165].

Фундаментальні дослідження капіталу доповнювались вивченням руху капіталу в часі та розвитком про різні форми капіталу А. Смітом і К. Марксом. Аналіз праць класиків-економістів дозволив виділити такі форми капіталу (рис. 1).

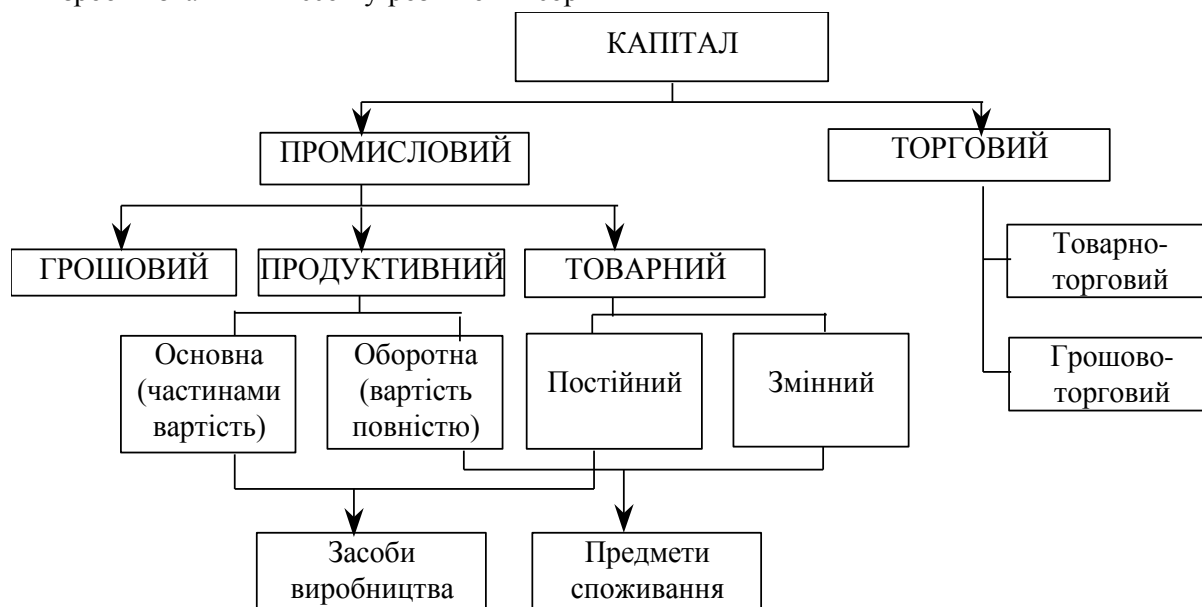

Рис. Функціональні форми капіталу

В економічній теорії поряд з промисловим виділяють також і торговий капітал, який в свою чергу розподіляється на дві форми – товарно-торговий та грошово-торговий капітал. [3 с.113]. Грошовий, продуктивний та товарний капітал – це не особливі, незалежні

один від одного види капіталу, а особливі функціональні форми промислового капіталу. Промисловий капітал – це капітал, який в ході свого повного кругообігу приймає і знову ж таки скидає ці форми і в кожній з них здійснює відповідну їй функцію.

Характеризуючи наведені форми промислового капіталу, К. Маркс підкреслював, що вони означають зовсім не самостійні види капіталу, а лише особливі функціональні форми промислового капіталу, який послідовно приймає всі ці три форми одну за іншою [1 с. 208; 3 с. 99].

Основний і оборотний капітал – це різноманітні форми кругообігу продуктивного капіталу. Вони виражають різні способи перенесення вартості на продукт. Матеріальною основою поділу основного і оборотного капіталу є різниця між засобами та предметами праці. Але це лише матеріальна основа, передумова, але не причина ділення капіталу на основний і оборотний. Остання полягає в різноманітності способів перенесення вартості.

Процес руху основного, оборотного та сукупного виробничого капіталу, що охоплює його авансування, застосування у виробництві, реалізацію виробничої продукції та повернення капіталу до початкової грошової форми є кругообігом капіталу [7 с. 11].

В економічній теорії кругообіг капіталу розглядаються як одна частина авансованої капітальної вартості, що повністю переноситься на товар протягом одного циклу виробництва та після його завершення, цілком повертається до власника капіталу. До цієї частини відноситься капітал, який використовується на придбання сировини, палива, допоміжних матеріалів, а також на придбання робочої сили. Тому ця частина продуктивного капіталу називається оборотним капіталом.

Інша частина капіталу, повністю в своїй натурально-речовій формі приймаючи участь у виробництві, переносить свою вартість на знову утворений продукт протягом не одного, а декількох циклів виробництва, по частинам. Ця частина капіталу використовується на придбання машин, обладнання, вкладається в будівництво виробничих споруд, тому вона і отримала назву основного капіталу.

Оборотний капітал здійснює, як правило, декілька оборотів протягом одного року. Основний же ж капітал функціонує протягом

багатьох років. [1 с. 204, 211-212; 3 с. 101]. І все виробництво суспільства розпадається на два великих підрозділи: I – засоби виробництва тобто товари, які мають форму, в якій вони повинні ввійти або по меншій мірі можуть ввійти у виробниче споживання; II – предмети споживання тобто товари, які мають форму, в якій вони входять в індивідуальне споживання класу капіталістів та робочого класу. Саме це відкриття Маркса призвело до аналізу відтворення, так як обмін в суспільстві йде в першу чергу між цими двома підрозділами [1 с. 212; 3 с. 103].

Постійний та змінний капітал розглядається в залежності від способу участі у процесі виробництва. Головна відмінність між постійним та змінним капіталом полягає в формі участі у виробничому процесі. Якщо постійний капітал обслуговує декілька виробничих циклів, не змінюючи своєї речової форми, то змінний капітал постійно видозмінюється, при цьому набуває форми товарного чи грошового.

Облік цього становища має велике значення при реалізації інвестиційної політики організації. А саме непропорційне збільшення постійної частини капіталу викликає збільшення долі постійних затрат, що в свою чергу збільшує ризик функціонування організації, що пов'язаний з необхідністю компенсації цих затрат [7 с. 10 – 11].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи сказане, можна звести наступне трактування поняття капіталу:

Капітал не вічна категорія, він виникає у зв'язку з певними історичними умовами. Раніше економісти, стверджували навпаки, що завжди і будь-який засіб виробництва, є капіталом, навіть примітивне знаряддя первісної людини. Цю позицію відстоювали А. Сміт, Д. Рікардо та інші вчені-економісти.

Капітал не річ, а виробниче відношення, яке міститься у ній. “Капітал, – вказував К. Маркс, – не є сума матеріальних і вироблених засобів виробництва. Капітал – це засоби виробництва, що перетворилися на капітал, які самі по собі не є капіталом, як золото або срібло самі по собі не є грошима.

Монополізовані певною частиною суспільства засоби виробництва, що обумовлені по відношенню до живої робочої сили продукти і умови приведення в дію самої цієї робочої сили, – ось, що в силу цій протилежності персоніфікує в капіталі”.

Маркс К. розрізняв два види капіталу (постійний і змінний) і в цьому його кардинальна відмінність від усіх шкіл та трактувань. Ця відмінність була наведена з точки зору ролі різноманітних частин капіталу в процесі виробництва доданої вартості.

Капітал – економічна клітина складної соціально-економічної ринкової системи, в кінцевому рахунку, її вирішальна категорія.

Здійснення інвестицій характеризує інвестиційну діяльність підприємства, яка являється одним із найголовніших об'єктів управління використанням його капіталу. Капітал можна розглядати, як основу інвестиційної діяльності. Інвестиційна діяльність характеризує процес обґрунтування і реалізації найбільш ефективних форм вкладення капіталу, спрямованих на розширення економічного потенціалу підприємства.

В сучасному розумінні грошовий капітал визначають як фінансовий капітал, виражений у відсотках. Проте, такий підхід не можна переносити на всі країни світу, оскільки існують особливості щодо кредитування господарської діяльності, зокрема в ісламських країнах, тим самим обумовлюється неоднозначність в трактуванні даного поняття в різних країнах, що потребує додаткових досліджень.

Неоднозначність підходів до трактування поняття “фінансовий капітал” у різних країнах світу ставить ряд проблем, що зумовлюють подальші наукові дослідження з цього напрямку. Однією з таких проблем є встановлення оптимального співвідношення між фондом накопичення та фондом споживання для ефективності суб'єктів господарювання. Адже розмір фонду накопичення в майбутньому буде визначати обсяги інвестиційної діяльності підприємств, що буде виступати предметом наших подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Абалкин Л.И.* Политическая экономия – теоретическая основа революционной борьбы рабочего класса: курс лекций / Акад. обществ. наук при ЦК КПСС. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Мысль, 1988. – 650, [3] с.

2. *Жоль К.К.* Социология (в систематическом изложении): Учеб. пособие для вузов. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 431 с.

3. *Каратаев Н.К., Рындина М.Н.* История экономических учений (от возникновения марксизма до Великой Октябрьской революции). Курс лекций. М.: Соцэкгиз, 1961. – 743 с.

4. *Маркс К.* Капитал. Критика политической экономии. Т. 1. – М.: Политиздат, 1973. – 907 с.

5. *Маршалл А.* Принципы экономической науки, т. 1. Пер. с англ. – М., Издательская группа “Прогресс”, 1993. – 415 с.

6. *Петти В., Смит А., Рикардо Д., Кейнс Дж., Фридмен М.* Классика экономической мысли: Сочинения. – М.: Издательство Эксмо-Пресс, 2000. – 896 с.

7. *Снитко Л.Т., Висторобская Е.Н., Бугаева Т.Ю.* Управление капиталом торговой организации. Экономический аспект: Учебное пособие. – М.: Издательство РДЛ, 2004. – 320 с.

8. *Юхименко П.І., Леоненко П.М.* Історія економічних учень: Навч. посіб. 2-ге вид. випр. – К.: Знання-Прес, 2001. – 514 с.

ПОНОМАРЕНКО Євгенія Броніславівна – аспірант кафедри бухгалтерського обліку і контролю Житомирського державного технологічного університету

Наукові інтереси:

– облік і аналіз фінансових інвестицій